

मानव महाकाव्यमा संवृत्ति वक्रता

यज्ञप्रसाद गुरागाई^१
Email: guragain.yagya@gmail.com

लेखसार

यस लेखमा मोदनाथ प्रश्रितद्वारा रचना गरिएको मानव महाकाव्यमा संवृत्ति वक्रताको प्रयोगको अवस्था के कस्तो छ भन्ने समस्याको समाधानार्थ उक्त काव्यमा प्रयुक्त संवृत्ति वक्रताको निरूपण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । संवृत्ति वक्रता पूर्वीय आचार्य राजानक कुन्तकले प्रतिपादन गरेको वक्रोक्ति सिद्धान्तका छवटा स्थूल प्रकारमध्येको एउटा प्रकार पदपूर्वाद्ध वक्रताको भेद हो । खास भावलाई सर्वनामादिको प्रयोगद्वारा गोपन गरी अभिव्यक्तिलाई वैचित्र्यमय बनाइएमा यस प्रकारको वक्रता उत्पन्न हुन्छ । यस वक्रताका वर्णनसम्भव वस्तुको संवरण, अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण, अवर्णनीय वस्तुको संवरण, अनुभव संवेद्य वस्तुको संवरण, परानुभव वस्तुको संवरण र वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण गरी छवटा भेदहरू छन् । यी छवटै भेदहरूलाई आधार मानी संवृत्ति वक्रताको सिद्धान्तानुकूलका प्रयोगहरूलाई तथ्यका रूपमा उपयोग गरी यहाँ तिनको विश्लेषण गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा आधारित यस लेखमा निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यस काव्यमा संवृत्ति वक्रताका उक्त सबै भेदहरूको प्रयोग प्रशस्त पाइएकाले यो काव्य यस प्रकारको वक्रता प्रयोगका दृष्टिले समृद्ध बनेको छ भन्ने निष्कर्ष यहाँ निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : संवृत्ति वक्रता, अनिर्वचनीय वस्तु, अवर्णनीय वस्तु, सर्वनामादि, संवरण कला

परिचय

मानव २०२३ सालमा प्रकाशित सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित महाकाव्य हो । मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लेखिएको यस महाकाव्यमा नेपाली समाजका वर्गीय, जातीय र लङ्गिक विभेदको चित्रण गर्दै त्यसप्रति विरोध जनाइएको छ । मान्छेलाई विषयवस्तु बनाइएको यस काव्यमा मानवीय भावनालाई अभिव्यक्त गरिएको छ । यसमा नेपाली समाजमा रहेका असमानता, विभेद, शोषण र उत्पीडनको विरोध गरिएको छ । यी विषयहरूलाई महाकाव्यकारले विभिन्न वक्रोक्तिको उपयोग गरी प्रस्तुत गरेका छन् । यसर्थ यस लेखमा उक्त काव्यमा निहित वक्रोक्तिको भेद पदपूर्वाद्ध वक्रताअन्तर्गत पर्ने संवृत्ति वक्रताको प्रयोगावस्थाको अध्ययन गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा मानव महाकाव्यमा के कस्ता संवृत्ति वक्रताहरूको प्रयोग भएको छ भन्ने कुरालाई मुख्य समस्याका रूपमा लिई सो काव्यमा प्रयुक्त संवृत्ति वक्रताको निरूपण गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । मानव महाकाव्यमा आधारित भई विभिन्न लेख रचनाहरू लेखिएको पाइए पनि यस काव्यमा निहित संवृत्ति वक्रताको अध्ययन हालसम्म कसैले पनि गरेको नपाइएकाले यो अध्ययन नवीन बनेको छ । यसले अनुसन्धानको रिक्ततालाई पूरा गर्ने भएकाले यस अध्ययनको औचित्य पनि छ । उक्त काव्यमा निहित वक्रोक्तिको मात्र निरूपण गरिएकाले यो अध्ययन निश्चित सीमामा आबद्ध पनि छ ।

१ लेखक धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस धनकुटामा नेपाली विषयको उपप्राध्यापक हुनुहुन्छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

वक्रोक्ति शब्द वक्र र उक्ति मिलेर बनेको हो। वक्रको अर्थ बाङ्गो र उक्तिको अर्थ भनाइ हुने भएकाले वक्रोक्तिको सामान्य अभिप्राय बाङ्गो भनाइ वा घुमाउरो भनाइ भन्ने बुझिन्छ। कुन्तकपूर्व वक्रोक्तिको प्रयोग एक अलङ्कार विशेषका रूपमा पनि भएको पाइन्छ। रुद्रटप्रवृत्ति समीक्षकले यसलाई काकु र श्लेष अलङ्कारका रूपमा मात्र लिएका थिए। भामहले वक्रोक्ति सर्वत्र रहन्छ, यसद्वारा अर्थको विभावना हुन्छ, कविले यसको सृष्टिका लागि प्रयत्न गर्नुपर्छ र योविना कुनै अलङ्कार हुँदैन (उपाध्याय, २०४४, पृ. २५९) भनेर वक्रोक्तिलाई काव्यमा महत्त्व दिएका थिए। कुन्तकले भामहबाट प्रभावित भएर मौलिक एवम् वस्तुवादी सिद्धान्तका रूपमाका वक्रोक्तिवादको स्थापना गरेका हुन्। कुन्तकका अनुसार काव्यको आत्माका रूपमा रहने वक्रोक्ति लोकप्रसिद्ध वा शास्त्रादिमा प्रसिद्ध कथनभन्दा भिन्न विचित्र किसिमको कथनशैली हो। यो प्रतिभासम्पन्न कविको वैचित्र्यपूर्ण कथन पनि हो (२०१२, पृ. ५१)। विचित्र उक्ति पाइने हुँदा यसलाई विचित्रोक्ति पनि भनिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. ९४)। विचित्र कथनले युक्त वक्रोक्तिले सहृदयको हृदयमा आह्लाद सृजना गर्दछ। थेगिमले वक्रोक्तिको अवधारणा स्पष्ट पार्न यसका प्रमुख चार विशेषताहरू उल्लेख गरेका छन् : १) यो भाषाशास्त्र आदि शास्त्र तथा लोकव्यवहारमा प्रचलित सामान्य कथनशैलीभन्दा भिन्नै हुन्छ; २) कवि-प्रतिभाजन्य चमत्कारका रूपमा विलक्षणपूर्वक प्रकट हुन्छ; ३) यसले समस्त कवि व्यापार वर्ण, पद वाक्य, अर्थ, प्रसङ्ग, प्रबन्धआदिसँग सम्बन्ध राख्छ र ४) यसले सहृदयको हृदयमा आह्लाद उत्पन्न गर्ने क्षमता राख्छ (सन् १९९२, पृ. ५०)। यिनले प्रस्तुत गरेका वक्रोक्ति विषयक यी विशेषताहरू वक्रोक्तिको आधारभूत अवधारणासँग सम्बद्ध छन्।

वक्रोक्ति साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त हो। यसले साहित्यिक कृतिका वर्ण, पद, वाक्य, प्रकरण र प्रबन्ध तहसम्मको अध्ययन विश्लेषण गर्ने आधार उपलब्ध गराएको छ। यस सिद्धान्तका वर्णविन्यास वक्रता, पदपूर्वाङ्क वक्रता, पदपराङ्क वक्रता, वाक्य वक्रता, प्रकरण वक्रता र प्रबन्ध वक्रता गरी छवटा स्थूल भेदहरू रहेका छन् भने यी भेदका पनि अनेक उपभेदहरू रहेका छन्।

वक्रोक्तिको स्थूल भेदका रूपमा रहेको पदपूर्वाङ्क वक्रता पदका पूर्वभागमा रहने वक्रता हो। पदका पूर्वभागमा प्रातिपदिक वा धातुमूल रहने भएकाले यसलाई प्रकृतवक्रता पनि भन्न सकिन्छ (उपाध्याय, २०५५, पृ. २२४)। यस वक्रताका रूढि, पर्याय, उपचार विशेषण, संवृत्ति, वृत्ति, भाव, लिङ्ग, क्रिया र पदमध्यान्तभूत वक्रता गरी जम्मा दश भेद रहेका छन्। यसर्थ संवृत्ति वक्रता पदपूर्वाङ्क वक्रताकै भेदका रूपमा रहेको छ। खनालले संवृत्तिको अर्थ गोप्य राख्नु वा लुकाउनु हो भनेका छन् (२०६८, पृ. ६१)। उनको यस भनाइमा वस्तुको गोपन संवृत्ति वक्रताका लागि अपरिहार्य हो भन्ने बुझिन्छ। कुनै वैचित्र्य सिद्धिका लागि सर्वनामादिभिन्न वस्तुको संवरण गरिएमा संवृत्ति वक्रता हुन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. २३७)। यस भनाइबाट वैचि य कथनका लागि सर्वनाम आदिद्वारा खास भावलाई गोपन गर्ने कला नै संवृत्ति वक्रता हो भन्ने देखिन्छ। कतिपय विषय यस्ता हुन्छन् जसलाई प्रत्यक्ष वर्णन गर्दाभन्दा कुनै साङ्केतिक शब्द वा सर्वनाम आदिले लुकाएर परोक्ष ढङ्गबाट सङ्केत मात्र गरिदिँदा अभिव्यक्ति बढी चारुता/सौन्दर्ययुक्त हुन्छ (अधिकारी, २०७०, पृ. १८९)। कुन्तकका अनुसार संवृत्ति वक्रताका पनि वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण, अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण, अवर्णनीय वस्तुको संवरण, अनुभव संवेद्यताको संवरण, परानुभव वस्तुको संवरण र वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण गरी छवटा उपभेदहरू रहेका छन् (२०१२, पृ. २३७-२४१)। यस आलेखमा मानव महाकाव्यमा यही संवृत्ति वक्रता प्रयोगको अवस्थालाई निरूपण गरिएको छ।

विधि र सामग्री

यस लेखमा *मानव* महाकाव्यमा प्रयोग भएका संवृत्ति वक्रतासम्बद्ध उदाहरणहरूलाई तथ्यका रूपमा उपयोग गरिएकाले यो लेख गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ। कुन्तकद्वारा प्रतिपादित संवृत्ति वक्रताका छवटा भेदहरू वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण, अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण, अवर्णनीय वस्तुको संवरण, अनुभव संवेद्य वस्तुको संवरण, परानुभव वस्तुको संवरण र वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण वक्रताहरूलाई अध्ययनको ढाँचाका रूपमा उपयोग गरिएको छ। संवृत्ति वक्रताको सिद्धान्तानुरूप उपयुक्त हुने काव्यका श्लोकहरूलाई तथ्यका रूपमा उपयोग गरी सो सिद्धान्त प्रयोग भएको पुष्टि गरिएकाले यहाँ प्रस्तुतीकरणको विधिका रूपमा भने निगमनात्मक विधिलाई उपयोग गरिएको छ। खास तथ्यहरूबाट व्यक्त भएको अर्थाशयको व्याख्या विश्लेषण समेत प्रस्तुत गरिएकाले यहाँ विश्लेषणात्मक विधिको समेत उपयोग हुन पुगेको छ।

यहाँ लेखका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट सङ्कलन गरिएका छन्। मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लिखित *मानव* महाकाव्यका सान्दर्भिक श्लोकहरूलाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा यहाँ उपयोग गरिएको छ भने *मानव* महाकाव्य र वक्रोक्तिका बारेमा लेखिएका पुस्तक, लेख तथा अनुसन्धानात्मक कार्यहरूलाई द्वितीय सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ।

परिणाम र छलफल

यहाँ कुन्तकद्वारा प्रतिपादन गरिएको पदपूर्वाद्ध वक्रताअन्तर्गतको संवृत्ति वक्रताका छवटा भेदहरू वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण, अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण, अवर्णनीय वस्तुको संवरण, अनुभव संवेद्यताको संवरण, परानुभव वस्तुको संवरण र वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरणलाई शीर्षकीकरण गरी तिनको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसपछि *मानव* महाकाव्यमा प्रयोग भएका संवृत्ति वक्रताका उक्त प्रकारहरूसँग सम्बद्ध केही उदाहरणहरूलाई तथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरी तिनको विश्लेषण गरिएको छ।

वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण

वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण संवृत्ति वक्रताको पहिलो भेद हो। कुनै अत्यन्त सुन्दर वस्तुको शब्दद्वारा वर्णन गर्न सम्भव भएर पनि प्रत्यक्ष वर्णन गर्दा त्यसको सौन्दर्य सीमित भएजस्तो प्रतीत भएमा त्यसलाई सामान्यवाचक सर्वनामभिन्न गोपन गरी प्रस्तुत गर्दा वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण संवृत्ति वक्रता हुन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. २३७)। गोपित वस्तु प्रत्यक्ष वर्णन गरिएको वस्तुभन्दा पनि बढी चमत्कारपूर्ण, आह्लादक र गहन भावयुक्त बनेमा यस प्रकारको वक्रता हुन्छ (गुरागाई, २०७८, पृ. ५४)। *मानव* महाकाव्यमा प्रयोग भएका वर्णनसम्भव वस्तुको संवरण वक्रताका केही तथ्यहरू र तिनको विश्लेषण यस प्रकार छ :

तथ्य १: कहाँ पुगिसक्यो आकाशतिर हेर हामी जस्तै मानव जीवन ?

तर जङ्गलमा स्वर्ग खोज्दैछन् हाम्रा अभागी मानव जीवन। (प्रश्रित, २०४७, पृ. २०९)

जीवनबाट पलायन हुन लागेको महाकाव्यको नायक पात्र मोहनलाई बृद्ध पात्रले कर्मवादी बनेर सङ्घर्षमय जीवन बिताउन सल्लाह दिँदै सम्झाउने क्रममा यो काव्यांश प्रस्तुत भएको हो। 'नखाउ हार युवक ! नचाइदेऊ जीवन-

मदानी यस संसारको गहिरो ठेकामा' (प्रश्रित, २०४७, पृ. २०८) भन्दै बृद्धले मोहनलाई सम्झाएका छन् । उनले विश्वका कतिपय राष्ट्रका मानिसले विज्ञानको विकास गरी पृथ्वीभन्दा बाहिर निस्कन सफल भएको यस युगमा नेपालमा भने शास्त्रको अन्धानुकरण गरी सांसारिक जीवनबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने परम्परागत पौराणिक विचारका माध्यमबाट मानिसलाई जङ्गली जीवनतर्फ फर्काउन लागेकामा चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । यस भावको प्रस्तुतीकरणका सन्दर्भमा यहाँ 'कहाँ पुगिसक्यो आकाशतिर हेर हामी जस्तै मानव जीवत' भनेर विकसित देशका मानिसले अन्तरिक्षको यात्रा सम्पन्न गर्नुका साथै चन्द्रमामा समेत पाइला राखिसकेको भावलाई 'कहाँ' यस सर्वनामादिको प्रयोग गरी गोपन गरिएको छ । गोपन गरिएको उक्त वस्तु वर्णन गर्न सम्भव छ तथापि सर्वनामादिको प्रयोग गर्दा विकसित मुलुकका मानिसले गरेको प्रगति सम्बद्ध उक्त वस्तु अझ संवेद्य हुने भएकाले यहाँ संवरण कलाको प्रयोग गरिएको छ । यसर्थ यहाँ वर्णन सम्भव वस्तुलाई गोपन गरी चमत्कारको सृजना गरिएकाले वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रता देखापरेको छ ।

तथ्य २: हकि मालिक ! पसिना बाफिए जस्तो अमिलो केही गन्ध आइरहेछ ?

भिजेका लुगा खापेर राखे जस्तो केही हप्को आइरहेछ ?

किन त नाक चेप्राएको जीवनको यस यथार्थ गन्धबाट

किन त तपाईंहरू घिनाएको आखिर यस मान्छेको गन्धबाट ?

मान्छेको यस आत्माको गन्धबाट ? (ऐ. पृ. २२९)

सरिता आमाको मृत्युपछि जीवन धान्नका लागि साहुको भारी बोक्न विवश महाकाव्यको नायक पात्र मोहनले उक्त काव्यांश व्यक्त गरेको हो । भरियाहरूको शरीरबाट छुटेको दुर्गन्ध नै तिनका जीवनको यथार्थता भए पनि भरिया बनाइएका गरिब मान्छेप्रति धनी मानिसको दृष्टिकोण नकारात्मक भएको भाव अभिव्यक्त गरिएको छ । आफ्नै कामदार बनेका मानिसलाई पनि मानिसको दर्जामा राख्न नसक्ने उच्च वर्गका मानिसको सोचाइलाई यहाँ आलोचना गरिएको छ । यस भावाभिव्यक्तिका क्रममा यहाँ 'किन' सर्वनामादिको प्रयोग गरी यसभित्र निम्न वर्गका मानिसप्रति उच्च वर्गले घृणा गर्नुको कारणलाई गोपन गरिएको छ । यसरी घृणा गर्नुको कारण वर्णन सम्भव विषय हो तथापि यहाँ त्यस्ता कारणहरूलाई सौन्दर्य सिद्धिका निमित्त शब्दद्वारा वर्णन नगरी सर्वनामादिभित्र गोपन गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट उच्च वर्गका मानिसहरूको अमानवीय नकारात्मक सोचाइको भाव मार्मिक बन्न पुगेको छ । यसप्रकार यहाँ वर्णन सम्भव खास भावलाई सर्वनामादिका माध्यमबाट गुप्त गरी प्रस्तुत गरिएको हुँदा वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण वक्रताको प्रयोग हुन पुगेको छ ।

अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण

अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण संवृत्ति वक्रताको दोस्रो भेद हो । शब्दद्वारा वर्णन गर्न असम्भव भएको अतिशययुक्त प्रतिपाद्य वस्तुलाई सर्वनामादि पदभित्र गोपित गरी प्रस्तुत गर्दा संवृत्ति वक्रताको चमत्कार उत्पन्न हुन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. २३९) । कतिपय वस्तु शब्दको सीमाभित्र बाँध्न नसकिने वा शब्दको वर्णनले मात्र समेट्न नसक्ने खालका हुन्छन् । यिनलाई अनिर्वचनीय विशेषताले युक्त वस्तु भनिन्छ । अतिशय सौन्दर्यका निमित्त सर्वनामादि पदद्वारा गोपन गरेर प्रस्तुत गर्दा यस्तो वस्तु अझ रमणीय एवम् रहस्यमय बन्न जान्छ र अभिव्यक्ति वैचित्र्ययुक्त हुन्छ । वस्तुको यस्तो अनिर्वचनीय स्वभावलाई संवरित गरिने हुनाले यसलाई अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण भनिएको हो (अधिकारी, २०६८, पृ. २६) ।

मानव महाकाव्यमा प्रयोग भएका अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण वक्रताका केही तथ्यहरू र तिनको विश्लेषण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तथ्य १: उसको गति के भयो पछि

किन बेसार चिमोटनु व्यर्थमा

तर शङ्ख बज्यो उसै दिन

मुखियाका घर भन् उमङ्गमा (ऐ. पृ. ४९)

मुखिया गजाननले काले कामी विदेश गएका बखत उसकी बहिनीलाई गर्भवती बनाएको कुरा सुनेर काले रिसले चुरचुर हुन पुग्यो । त्यस रिसको परिणामस्वरूप मुखियाकै हत्या गर्न ऊ गजाननका घरमा जान्छ । आफ्ना घरभित्र कामी पसेको देखेर उग्र बनेको मुखिया पनि काले कामीप्रति जाइलाग्छ र उसको हत्या गर्छ । यही घटनाको वर्णनपछि कविकथनकै रूपमा व्यक्त भएको यस काव्यांशमा 'उसको गति के भयो पछि' भन्ने पङ्क्ति प्रयोग गरी कालेको मृत्युपछिको अवस्थालाई 'के' सर्वनामादिभिन्न गोपन गरिएको छ । मृत्युपछिको मान्छेको गति वा अवस्था अनिर्वचनीय विषय हो । यस विषयलाई शब्दद्वारा वर्णन गर्नुभन्दा सर्वनामादिको माध्यमबाट व्यक्त गर्न उपयुक्त हुने भएकाले यहाँ यही कलाको प्रयोग गरिएको छ । यसबाट अपराधी मुखियाबाट अर्को अपराध गर्दा कालेको आत्मा के कसो वा कुन रूपमा रहन गयो सो भन्न नसकिने भाव मार्मिक बन्न पुगेको छ । संवरणको प्रयोगबाट यहाँ करुण रसको उपकार भई काव्यांशको भाव मार्मिक बनेकाले अभिव्यक्ति आह्लादक बन्न पुगेको पनि छ । यसरी यहाँ अनिर्वचनीय विषयलाई गोपन गरी संवरण कलाको प्रयोग गरिएकाले अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रता चमत्कारको कारण बनेको छ ।

तथ्य २: कतिले नाक चेप्राई ओठ लेब्राउँदै हिँडे

'एत्तेरी ! नानीको बाना जानियो' कतिले भने ।

'मेटिन्न भाग्यको रेखा जे छ त्यो भोग्नु पर्दछ

के पीर छ अगाडिमा छँदैछ सुनको चरी ?' (ऐ. पृ. १०४)

मुखिया गजाननले घरबाट निकालिदिएपछि बालक मोहनसहित अज्ञात स्थलतर्फ लागेकी सरिता पागल जस्तै बनेकी छिन् । कुन ठाउँमा आइपुगें, म को हुँ किन आएँ, कताबाट कता लागें (प्रश्रित, २०४७, पृ. १०३) भन्ने थाहा नपाएकी मुखियाकी पत्नी सरितालाई देख्दा कतिले नाक चेप्राएको, कतिले ओठ लेब्राएको, कतिले स्वाँग पारेको ठानी नानीको बाना जानियो भनेको र कतिले भाग्यमा लेखिएको कुरालाई भोग्नुपर्ने भनेको र कतिले सकरुण सहानुभूति दिएको भावको वर्णन सन्दर्भमा यस काव्यांशको अभिव्यक्ति भएको छ । यस क्रममा यहाँ 'मेटिन्न भाग्यको रेखा जे छ त्यो भोग्नुपर्दछ' भन्ने पङ्क्तिको प्रयोग गरी भाग्यमा भएको कुरालाई 'जे' सर्वनामादिबाट गोपन गरिएको छ । मान्छेको भाग्यको रेखा अज्ञात र अनिर्वचनीय विषय हो । यस्तो विषयको वर्णन शब्दबाट सम्भव नभएकाले सर्वनामादिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट काव्यांशमा व्यक्त भाव रमणीय बनेको छ । सरिताको नियति दुर्भाग्यपूर्ण जस्तो देखिए पनि उनका भाग्यमा भएको रहस्यमय कुरालाई गोपन कलाबाट प्रस्तुत गरिएको यस काव्यांशमा अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रता देखापरेको छ ।

अवर्णनीय वस्तुको संवरण

संवृत्ति वक्रताको तेस्रो भेद अवर्णनीय वस्तुको संवरण हो। कुन्तकका अनुसार कुनै अत्यन्त सुकुमार वस्तु त्यसका कार्यको अतिशय कथनबाट भन्दा संवरणकलाबाट प्रस्तुत गर्दा बढी रमणीय एवम् सौन्दर्यको उत्कर्षता प्राप्त गर्छ भने त्यसलाई अवर्णनीय वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रता भनिन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. २४०)। मानव महाकाव्यमा प्रयुक्त अवर्णनीय वस्तुको संवरण भएका संवृत्ति वक्रताका केही प्रयोगहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तथ्य १: खुलेन केही यसको भेद, पुगेर पिँढीमा थ्याच्च बस्यो,

मनमा के के उठे तरङ्ग लाग्यो छटपटी फेरि उट्यो (प्रश्रित, २०४७, पृ. २९)

काव्यको पात्र काले विदेशबाट घर आइपुग्दा उसले आफ्नी पत्नी कान्छी र बहिनी पुतलीलाई घरमा नभेटेपछि उसका मनमा अनेक तरङ्गहरू उत्पन्न भएका छन्। उसका परिवार घरमा नहुनुका पछाडिको रहस्य बुझ्न नसकेर चिन्तित बनेको काले घरको पिँढीमा थ्याच्च बस्यो। उसको मन शान्त हुन नसकी सम्भावित घटना वा परिस्थितिको कल्पना गर्न पुग्छ। यही अवस्थालाई यहाँ 'मनमा के के उठे तरङ्ग लाग्यो छटपटी फेरि उट्यो' भनिएको छ। यस पङ्क्तिमा कालेका मनमा उठेका तरङ्गजन्य भावलाई के के सर्वनामको प्रयोग गरी गोप्य राखिएको छ। सम्भावित घटनाको अनुमान गरेर छटपटिएको कालेका मनका तरङ्गहरू पीडाजन्य छन्। मनमा उत्पन्न पीडाजन्य तरङ्गहरूको शब्दद्वारा वर्णन गरी साध्य छैन। त्यसैले प्रस्तुत काव्यांशमा गोपित भाव अवर्णनीय विषय बनेको छ। यस्तो अवर्णनीय विषयलाई गोपन कलाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएकाले नै कालेको अस्थिर, चञ्चल र भययुक्त मनोदशाको भाव सौन्दर्यातिशय बनेको छ। यसबाट यहाँ अवर्णनीय वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रता काव्यांशमा चमत्कार सृजनाको कारण बन्न पुगेको छ।

तथ्य २: परन्तु आज त भत्भती पोल्यो दर्किरह्यो नै आँसु-भरी,

के के सोची के के सम्झी 'अहिल्यै मरूँ कि कहिले' सम्झी (प्रश्रित, २०४७, पृ. ३२)

काले विदेश गएपछि मुखिया गजाननले कालेकी बहिनी पुतलीलाई आफ्ना घरमा नोकर बनाएर अठार महिनासम्म राख्यो (प्रश्रित, २०४७, पृ. ३२) र गर्भवती बनाएर घर पठाइदियो। पछि विदेशबाट घर आएका दाजुका सामुमा यही समस्याले पुतली छटपटाएकी छ। गर्भका घाउले भत्भती पोलिएकी र भरी परेभै आँसु खसालेकी पुतली के के सम्झ्छे र अहिले कि भरे मरौँ भन्ने अवस्थामा पुग्छे। उसमा उत्पन्न पीडाको भाव उक्त काव्यांशमा प्रस्तुत भएको छ। यस भावाभिव्यक्तिका क्रममा यहाँ पुतलीले सोचेका कुराहरूलाई 'के के' सर्वनामभित्र छोपिएको छ। सोचेका ती पीडामय कुराहरू अवर्णनीय विषय भएकाले शब्दबाट वर्णन गरी साध्य छैन। अर्थात् त्यस्ता कुराहरू सर्वनामादिभित्र छिपाएर व्यक्त गर्दा अभिव्यक्ति रमणीय बन्न पुगेको छ। यसरी अवर्णनीय वस्तुको गोपन गरी अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएकाले यहाँ अवर्णनीय वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रता उत्पन्न भई त्यसले काव्यांशको भावलाई चमत्कृत तुल्याएको छ।

तथ्य ३: खसाखुस चल्यो भित्र यत्रतत्र सल्याङ्-बल्याङ्

'के, को, कहाँ, कता, कस्तो, कसरी, कुन आज यो ?' (ऐ. पृ. ४२)

महाकाव्यका पात्र काले विदेश हिँडेपछि गजानन बाहुनले काम गर्न उसकै घरमा राखिएकी कालेकी बहिनीलाई गर्भवती बनाएर घरबाट निकालिदिन्छ। काले विदेशबाट फर्केर घर आएपछि बहिनी पुतलीमाथि गरिएको अन्यायको

बहिनीबाटै सुन्छ । त्यसपछि ऋद्ध बनेको काले प्रतिशोध लिएर गजाननका घरमा पुन्छ । काले कामी जातको भएकाले बाहुनका घरमा जबर्जस्ती पस्न पुगेको (प्रश्रित, २०४७, पृ. ४२) हुँदा कालेको यस व्यवहारप्रति टिप्पणी गर्दै गजाननकै घरपरिवारका सदस्यहरूको कथनका रूपमा उक्त काव्यांश अभिव्यक्त भएको हो । काले आज बाहुनका घरमा कसरी छिर्न सक्थो भन्ने आपत्तिजनक गफको विषयलाई यहाँ 'के', 'को', 'कहाँ', 'कता', 'कस्तो', 'कसरी' र 'कुन' यी अनेक सर्वनामादिबाट गोपन गरिएको छ । बाहुनका घरमा छिर्न नहुने भनिएको मानिस एकाएक वा जबरजस्ती छिरेकोमा परिवारजनमा उत्पन्न भएको आश्चर्य र परम्परागत सोचले ग्रसित त्यस घरपरिवारमा कामीको प्रवेशले अपवित्र पारेको ठानिएकोमा पीडाबोध व्यक्त भएको छ । यस भावलाई सोभै प्रस्तुत गर्नुभन्दा उक्त सर्वनामादिबाट गोपित गरी प्रस्तुत गरिएकाले अभिव्यक्ति रमणीय बनेको छ । यसले भावलाई अझ संवेद्य र कौतूहलपूर्ण तुल्याएको छ । गोपित गरिएको आश्चर्य र पीडाको भाव वा वस्तु अवर्णनीय विषय भएकाले यहाँ अवर्णनीय वस्तुको संवरण भई संवृत्ति वक्रता उत्पन्न भएको छ ।

तथ्य ४: उठेर काले पुतलीलाई मलिनो मुख लाएकी देख्यो

दन्दन आगो अथवा केही भित्र बलेको जस्तो देख्यो

सिंहद्वारा लखेटिएकी भयभीता हरिण भई देख्यो

कन्या जस्ती थिइन् पुतली अर्कै कस्ती कस्ती देख्यो (प्रश्रित, २०४७, पृ. ३२)

काले विदेश पुगेर घर आउँदा आफ्नी बहिनी पुतलीलाई गजाननले गर्भवती बनाई कालेकै घरमा फर्काइसकेको थियो । कालेले मलिन मुख लाएकी बहिनीलाई भित्र केही बलेको जस्तो अथवा सिंहद्वारा लखेटिएकी भयभीता हरिण जस्ती र विदेश जानु अगाडि कन्या जस्ती बहिनी अहिले अर्कै अवस्थामा देख्छ । यस भावको वर्णनका क्रममा यहाँ 'कस्ती कस्ती' सर्वनामादि पदको प्रयोग गरी यस पदभित्र कालेकी बहिनी पुतलीको पीडामय अवस्थाको भावलाई गोपन गरिएको छ । पुतली जे जस्तो अवस्थामा देखिएकी थिई त्यो वर्णन गरी साध्य नहुने विषय हो । उसको यस अवस्थालाई सर्वनामादिको प्रयोगबाट प्रस्तुत गरिएकाले काव्यांशको भाव रमणीय बनेको छ । यो नै यस काव्यांशमा देखिएको वक्रता प्रयोगको स्थिति हो । यसरी अवर्णनीय वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रताको प्रयोगका कारण उक्त काव्यांश शोभातिशय बन्न पुगेको छ ।

तथ्य ५: कल्कल गर्दै फुलेको जोबन थरर काँपेहो,

गुलाबी गाला फिरिरी काँपी भन् रातो भएहो,

यो मुटुभित्र भुटु र भुटु कसरी बढेहो ?

पुतला मेरी ! त्यो बेला के के मनले सोचेहो ? (प्रश्रित, २०४७, पृ. ७१)

गजाननका कारणले गर्भवती बनेकी कामी पुत्री पुतलीले सन्तानको जन्म दिएको समाचारले ऊ पागल बनेको छ । ब्राह्मण मुखिया गजाननले सम्भावित सामाजिक आलोचनाको विषयबाट मुक्त हुन बालकसहित पुतलीलाई मारेर खोल्सीमा फालेको थियो (प्रश्रित, २०४७, पृ. ६७) । गजाननकी श्रीमती सरिता सोत्तर काट्न गएका बेला खोल्सीमा बालक रोएको सुन्छिन् । खोल्सीमा मरेकी आमाको छेउमा रोइरहेको बालक देखेपछि सरिताले पुतलीको लाशलाई चिन्छिन् र लाशमा परिणत हुनुको कारण पनि अनुमान गर्छिन् । त्यसपछि मर्ने बेलामा पुतलीको अवस्थाको कल्पना पनि गर्दछिन् । यही भावको वर्णनका सन्दर्भमा उक्त काव्यांश अभिव्यक्त भएको हो । मर्ने बेलामा पुतलीका मनले के के सोच्यो होला भनेर पुतलीले सोचेका विषयलाई यहाँ 'के के' सर्वनामभित्र गोपन गरी प्रस्तुत गरिएको हुँदा अभिव्यक्ति रहस्यमय

बनेको छ । मर्ने बेलामा पुतलीले सम्भेको विषय वर्णन गरी साध्य नहुने विषय हो । यस्तो मार्मिक विषयलाई शब्दद्वारा भन्दा संवरण कलाद्वारा प्रस्तुत गर्दा काव्यांशको भाव बढी चमत्कृत बनेको छ । यसर्थ यहाँ अवर्णनीय विषयलाई गोपन गरी प्रस्तुत गरिएको काव्यांश संवृत्ति वक्रतायुक्त बनेको छ ।

अनुभव संवेद्य वस्तुको संवरण

संवृत्ति वक्रताको चौथो भेद अनुभव संवेद्यताको संवरण हो । कुन्तकका अनुसार कुनै अनुभवजन्य वस्तुलाई शब्दद्वारा कथन गर्न असम्भव हुने स्थितिमा संवरणका माध्यमबाट गरिएको अपूर्व चमत्कारको सृजनालाई अनुभव संवेद्यताको संवरण भनिन्छ (२०१२, पृ. २४०-२४१) । आफ्ना अनुभवद्वारा संवेदन गर्न योग्य वस्तुलाई शब्दद्वारा वर्णन गर्न सकिँदैन भने यस्तो वस्तुलाई व्यक्त गर्न संवरणकला उपयुक्त हुन्छ । यसर्थ अनुभव संवेद्य वस्तुलाई सर्वनामादिभिन्न गोपन गर्दा उत्पन्न भएको सौन्दर्यातिशय नै अनुभव संवेद्यताको संवरण हो । मानव महाकाव्यमा प्रयोग भएका अनुभव संवेद्य वस्तुको संवरण भएका केही तथ्यहरू र तिनको विश्लेषणलाई यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

तथ्य १: मुटुमा कस्तो पहाड आई भुँइचालो चलायो
 'यी आँखाभिन्न के भयो मलाई तिर्मिर गरायो
 लग्लगी कति काँप्यो यो जिउ, म अड्न सक्तिन
 मुटुमा मेरो के बिइयो यस्तो म बच्च सक्तिन ।' (प्रश्रित, २०४७, पृ. ६७)

पुतलीको लाश र लाशका छेउमा उसैको रोइरहेको बालक पुत्रलाई देख्दा सरिताको मन काँपिरहेको छ । यस्तो भयावह दृश्यले अतालिका सरिताको चिन्तग्रस्त बनेको छ । यस अवस्थाको वर्णनका क्रममा यहाँ प्रस्तुत चारवटै पङ्क्तिमा क्रमशः 'कस्तो', 'के', 'कति' र 'के' सर्वनामादिको प्रयोग गरी सरिताको तत्क्षणको अनुभवको भावलाई गोपन गरिएको छ । सरिताद्वारा अनुभव गरिएका यस्ता विषयलाई वर्णन नगरी 'कस्तो', 'के', 'कति' र 'के' पदभिन्न संवरण गरी व्यक्त गर्दा यिनले अनुभवको गहनता र व्यापकतालाई सङ्केत गर्नुका साथै अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी एवम् हृदयस्पर्शी तुल्याएका छन् । अनुभव गरिएका कुरालाई संवरण कलाद्वारा प्रस्तुत गरिएकाले यहाँ अनुभव संवेद्यताको संवरण संवृत्ति वक्रता उत्पन्न भई कवितांशको भाव सौन्दर्यमय एवम् आह्लादक बनेको देखिन्छ ।

तथ्य २: सुकेको घाँटी उयाँ र उयाँ भन् अरु थपियो
 कहाँ हे राम ! प्रह्लाद रुन्छ राक्षसबिच यो ?
 ए मेरी आमा ! कसरी जाऊँ के देख्नु पर्ने हो ?
 बेहोरै के के अझ के मलाई बेहोर्नु पर्ने हो ? (प्रश्रित, २०४७, पृ. ६७)

खोल्सीमा सामान्य रूपमा पुरेर छोडिएको पुतलीको लाश र नजिकै फ्याँकिएको र रोइरहेको नवजात शिशुको कारुणिक दृश्यको पीडाले सरिता छटपटाएकी छिन् । यसरी मान्छेलाई मारेर फाल्ने र शिशु अवस्थाको समेत ख्याल नगर्ने समाजका व्यक्तिहरूलाई उनले 'राक्षस' को संज्ञा दिएकी छिन् भने राक्षसी ऋरु व्यवहारले समेत मार्न नसकेको बालक शिशुलाई 'प्रह्लाद' भनेकी छिन् । यस्तो भयावह दृश्य देखेर मर्मान्त बनेकी सरिताले यहाँ 'बेहोरै के के' भनेकी छिन् । मृत आमाका छेउमा शिशुको उग्र रोदनको दृश्य देख्दा उनले जे अनुभव गरिन् त्यसैलाई यहाँ 'के के' सर्वनामभिन्न गोपन गरिएको छ । सरिताको पीडामय अनुभूतिलाई 'के के' सर्वनाम पदभिन्न संवरित गरी प्रस्तुत गर्दा यहाँ उक्त अनुभूतिको गहनता र व्यापकताको सङ्केत हुनुका साथै अभिव्यक्ति मार्मिक बनेको छ । काव्यांशमा प्रस्तुत दानवी व्यवहारबाट उत्पन्न पीडानुभूतिको विषय अनुभव संवेद्य भए पनि वर्णन गर्न असम्भव छ । यसर्थ उक्त सर्वनामादि पदहरूले अनुभव

संवेद्यताको विषयलाई संवरित गरेकाले अनुभव संवेद्यताको संवरणरूप संवृत्ति वक्रता उत्पन्न भई अभिव्यक्ति सौन्दर्यमय बनेको छ ।

तथ्य ३: भो पुग्यो मलाई नदेखा जादू जादूले लोभिन्न
जो सुन्नु सुनै जो देख्नु देखै बाँकी छ के सुन्न
स्वर्गको मीठो अमृत पिएँ बाँकी छ के प्यून ? (प्रश्रित, २०४७, पृ. ६५)

मुखियाकी जेठी श्रीमती सरिता छोरो पाएको सपना देखेर व्युँभेपछि चिन्तामग्न बन्न पुगिछन् । उनी दैवलाई धिक्कार्दै नारीमाथि दैवले न्याय गर्न नसकेकोमा आक्रोश समेत व्यक्त गर्दैछिन् । दैवले एक पुत्र नदिएर लोभनेको पुत्र प्राप्तिको इच्छा पूरा गर्न सात सातवटी छोरी जन्माउनुपरेकोमा गहिरो पीडानुभूति प्रकट गरेकी छिन् । दैवलाई सपना देखाएर पुत्र प्राप्तिको जादु नदेखाउन आग्रह गर्दै उनले समाजबाट भोग्नुपरेको पीडालाई यस काव्यांशमा व्यक्त गरेकी छिन् । यस भावाभिव्यक्तिका क्रममा यहाँ 'जो सुन्नु सुनै जो देख्नु देखै बाँकी छ के सुन्न' भन्ने पङ्क्तिमा सुन्नेका र देखेका अनुभवजन्य कुरालाई 'जे' सर्वनामभित्र लुकाई प्रस्तुत गरिएको छ । सरिताको कष्टपूर्ण जीवनको पीडामय अनुभूतिलाई यहाँ 'जे' पदभित्र संवरित गर्दा अभिव्यक्ति चमत्कृत बनेको छ । यस्तो दुःखलाग्दो जीवनको अनुभूति केवल अनुभव गर्न सकिने भए पनि वर्णन गर्न असम्भव छ । यसर्थ यहाँ यस्तो अनुभव संवेद्य विषय संवरित हुँदा अनुभव संवेद्यता संवरण भएको संवृत्ति वक्रताको शोभा उत्पन्न भई त्यसले कवितांशको भावलाई चमत्कारी तुल्याएको छ ।

परानुभव संवेद्य वस्तुको संवरण

परानुभव संवेद्य वस्तुको संवरण संवृत्ति वक्रताको पाँचौँ भेद हो । अर्को व्यक्तिको अनुभव संवेद्य वस्तु शब्दद्वारा वर्णन गर्न सम्भव हुँदैन (नगेन्द्र, सन् १९८३, पृ.१९०) । यस्तो वस्तुलाई प्रतिपादन गर्न संवरण युक्तिको अवलम्बन गरिन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. २४१) । अन्य व्यक्तिका अनुभवजन्य वस्तु गोपन गरी प्रस्तुत गर्दा अभिव्यक्ति प्रभावकारी एवम् सौन्दर्यमय बन्ने भएकाले यसको सिद्धिका लागि गरिने संवरणकलाको प्रयोग नै परानुभव संवेद्य वस्तुको संवरण हो । मानव महाकाव्यमा प्रयुक्त परानुभव संवेद्य वस्तुको संवरण भएको उदाहरणलाई तथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरी त्यसको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

तथ्य १: थरर काँप्यो, आँत डरायो, ढुक्क भयो मुटु नशा सुके,
के भो, के भो बुभेन केही हात र खुट्टा लुला भए ।
के गरूँ ? कसका घरमा जाऊँ ? सोध्न असाध्यै सर्म भयो ,
पागल भन्लान् मलाई जनता अनर्थ के यो आज भयो ? (प्रश्रित, २०४७, पृ. २९)

विदेश पुगेर घर फर्किएको कालेले घरमा कसैलाई देख्दैन । उसका मनमा उत्पन्न सम्भावित आशङ्काका कारण अनेक तर्कनाहरू आउँछन् । कसैलाई सोध्न, कसैका घरमा जान असमर्थ बनेको काले अन्योल र द्विविधाले ग्रसित बनेको छ । यही भावको वर्णन सन्दर्भमा व्यक्त भएको उक्त काव्यांशमा 'के भो, के भो' र 'के गरूँ' जस्ता पदहरूको प्रयोग गरी कालेका अनुभव संवेद्य वस्तुलाई गोपन गरिएको छ । आफ्नी बहिनी र पत्नी घरमै हुनुपर्नेमा घर निर्जन बनेको देख्दा भएको कुरा ठम्याउन नसकेको र अब अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायमा पनि अलमल भएको अनुभवजन्य भावलाई संवरित गरिँदा अभिव्यक्ति रमणीय बनेको छ । अन्योल र द्विविधाको अनुभव कालेले नै गरेको र सो अनुभवको अभिव्यक्ति पनि कालेकै माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएकाले यहाँ परानुभव संवेद्य संवरणरूप संवृत्ति वक्रताको सृजना भएको छ । यसले कवितांशको भावलाई चमत्कृत एवम् मर्मस्पर्शी तुल्याएको छ ।

वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण

वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण संवृत्ति वक्रताको छैटौँ भेद हो । कुनै वस्तुको स्वभाव या कविको विवक्षा कुनै दोषले युक्त हुन सक्छ । यस्तो स्थितिमा त्यसको यथावत् वर्णन गर्न अनुपयुक्त हुने हुँदा त्यस्ता वस्तुलाई सूचित गर्न संवरणकला उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुन्तकको धारणा छ (२०१२, पृ. २४१-२४२) । वर्णन गर्न उपयुक्त नभएका वस्तुलाई संवरण गरी प्रस्तुत गरिने भएकाले संवृत्तिको यस भेदलाई वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण भनिएको हो । मानव महाकाव्यमा वर्णन अयुक्त वस्तुलाई संवरण गरिएका उदाहरणहरू पनि पाइएका छन् । यहाँ त्यस्ता उदाहरणहरूलाई तथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरी तिनको विश्लेषण गरिएको छ :

तथ्य १: अलल ! मैले जिन्दगीभित्र के देखेपुर्देछ ?

कसले गयो, के विधि यस्तो, के भयो विचित्र ! (प्रश्रित, २०४७, पृ. ६८)

मुखिया गजाननद्वारा हत्या गरिएकी पुतलीको लाश र त्यस लाशका साथमा रहेको नवजात शिशुको अवस्थालाई सोत्तर काट्न गएकी मुखियाकी पत्नी सरिताले देखेपछि उनी किंकर्तव्यविमूढ बनेकी छिन् । सुत्केरी महिला र नवजात शिशुको त्यस्तो भयावह अवस्था सृजना गर्ने को होला भनी चिन्तित बन्न पुगेकी छिन् । उनको यही चिन्ता र पीडाको अवस्थाको वर्णन यस काव्यांशमा भएको छ । यस क्रममा यहाँ हत्या गरिएको दृश्य, हत्यारा व्यक्ति, हत्या गर्दा लागेका घाउहरूको अवस्था र त्यसबाट उत्पन्न भयावह दृश्यको भावलाई यहाँ क्रमशः 'के', 'कसले', 'के' र 'के' जस्ता सर्वनामादि पदभित्र गोपन गरिएको छ । यसबाट यहाँ भयानक रसको प्रतीति पनि भएको छ । यहाँ सङ्केत गरिएको अमानवीय, वर्वर र अपराधपूर्ण कर्म शब्दबाट वर्णन गर्न अनुपयुक्त विषय हो । यस्तो दानवीय व्यवहारको विषयलाई प्रतिपादन गर्न यहाँ संवरण कलाको उपयोग गरिएकाले अभिव्यक्ति वैचि यमय बनेको छ । यसर्थ प्रस्तुत काव्यांश वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रताको उपयुक्त उदाहरण बनेको छ ।

तथ्य २: को हुन् यस्ता गजब भँडुवा चोर हुन् या हरामी

आम्रै यो के अहह जिउँदो लाश बोक्ने मलामी

ल्याए यस्ता किन त बिचरा बृद्धलाई भँडाई ?

दूतै हुन् है सकल यमका होइनन् यी मलामी (प्रश्रित, २०४७, पृ. १३२)

रामुका बाबु आफ्ना सालाकी छोरी मुखियालाई मागिदिन ससुराली जान्छन् । उनका सालाले सानी बालक छोरी सातवटी छोरीका बाबु बनिसकेका तथा ठग डाँट्न कुट्न चुस्न र गरिबहरूलाई मार्ने बानी परेका मुखियालाई दिन अस्वीकार गर्दछन् (प्रश्रित, २०४७, पृ. १२९) । तर भिनाजुले सम्बन्ध नै तोड्न खोजेपछि बाध्य भएर मुखियालाई छोरी दिन राजी हुन्छन् । मुखिया पनि छोरा पाउने आशाले जन्तीसहित कन्याका घरमा पुग्छन् । यस सन्दर्भमा व्यक्त भएको उक्त काव्यांशमा बिहे गर्ने उमेर नभएकी बालक कन्यालाई लाश भनिएको छ भने त्यस्ती बृद्धलाई दिलाउन सहयोगीका रूपमा आएका जन्तीलाई मलामीको संज्ञा दिइएको छ । केटीका घरमा सम्पन्न हुँदै गरेको विवाह कार्य कन्याको भाग्य र भविष्यका लागि अनुपयुक्त त छँदैछ, यो सिङ्गो मानव जातिकै लागि उपहासको विषय पनि बनेको छ । यस्तो घृणा र लज्जाको विषयलाई शब्दद्वारा वर्णन गर्न अयुक्त भएकाले यहाँ 'यो के' सर्वनामादिबाट गोपन गरी प्रस्तुत गरिएकाले अभिव्यक्ति वैचित्र्यमय बनेको छ । यसरी वर्णन अयुक्त वस्तुलाई संवरण गरी प्रस्तुत गरिएकाले यहाँ वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रताको सृजना भई त्यसले काव्यांशको भावलाई चमत्कृत तुल्याएको छ ।

तथ्य ३: हेर, हेर, यहाँ मान्छे ! खै मान्छे खै कहाँ गयो ?

रहेन जिउँदो मान्छे सृष्टिमा आज के भयो ?

मुर्दा मुर्दा सबै मुर्दा महा प्रलय यो भयो

समाधि अझ के लिन्छ्यौ, फुङ्गाल जे भयो भयो ! (प्रश्रित, २०४७, पृ. ११०)

गजाननले दलित जातकी पुतलीबाट जन्मेको टुहुरो बालक शिशुलाई फ्याँक्न अस्वीकार गरेकी आफ्नी पत्नी सरितालाई कुटेर घरबाट निकालिदिएको छ । बालक शिशुलाई बोकेर हिँडेकी सरिताले न्याय पाउन सकेकी छैनन् । जात नभिलेकाले समाजमा आफ्नो आलोचना हुने डरले आफैँले गर्भवती बनाएकी पुतलीलाई सुत्केरी अवस्थामा मार्नु, शिशुसहित उसलाई खोल्सीमा लगेर फाल्नु र बालक बचाउने आफ्नी धर्मपत्नीलाई हप्कीदप्की, कुटपिट र वनबास गराउनु मुखियाका अत्यन्त वर्वर र मानवता विरोधी कार्य हुन् । समाजमा भएका यिनै कार्यको वर्णनका सन्दर्भमा यस काव्यांशमा 'सृष्टिमा आज के भयो' भन्ने वाक्यांश प्रयोग गरी समाजमा आज देखिएको अवस्थालाई 'के' सर्वनामभित्र लुकाएर प्रस्तुत गरिएको छ । लुकाइएको वस्तु तुच्छ, त्याज्य र मानवता विरोधी छ । यो शब्दद्वारा वर्णन गर्न अयुक्त हुने विषय हो । त्यसैले यहाँ संवरण कलाका माध्यमबाट वर्णन अयुक्त विषयलाई गोपन गरी प्रस्तुत गरिएकाले काव्यांशको भाव रमणीय बनेको छ । यसर्थ यो काव्यांश वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रताको शोभाले सुशोभित बनेको छ ।

निष्कर्ष

मानव महाकाव्यमा संवृत्ति वक्रताको प्रयोगको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने समस्याको समाधानार्थ गरिएको यस अध्ययनमा सो काव्यमा संवृत्ति वक्रताका सबै भेदहरू वर्णन सम्भव वस्तुको संवरण, अनिर्वचनीय वस्तुको संवरण, अवर्णनीय वस्तुको संवरण, अनुभव संवेद्यताको संवरण र वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण वक्रताको प्रयोग पाइएको छ । यहाँ मान्छेले गरेको प्रगति र निम्न वर्गका व्यक्तिप्रति उच्च वर्गका व्यक्तिहरूको धारणाजन्य वर्णन सम्भव वस्तुलाई सौन्दर्यको अतिशयताका लागि 'कहाँ' 'किन', 'के', 'जे' जस्ता सर्वनामादिभित्र गोपन गरी वैचित्र्य सृजना गरिएको छ । मान्छेको मृत्युपछिको अवस्था र मान्छेका भाग्य भविष्य जस्ता अनिर्वचनीय विषयको भावलाई 'के', 'जे' जस्ता सर्वनामादिको प्रयोग गरी गोपन गरिएको छ । यस प्रकारको प्रयोगबाट गोपित भाव अझ रमणीय बनेको छ । मान्छेकै कारणले मान्छेले भोग्नुपरेका पीडा, व्यथा र वेदनाजन्य शब्दबाट वर्णन गरी साध्य नहुने अवर्णनीय वस्तुलाई 'के', 'को', 'कहाँ', 'कता', 'कस्तो', 'कति', 'किन', 'कुन' सर्वनामभित्र गोपन गरी अभिव्यक्तिलाई रमणीय तुल्याइएको छ । जातीय विभेद, शारीरिक शोषण, मृत्युक्षणका अवर्णनीय अनुभूतिलाई यस प्रकारको वक्रता प्रयोग गरी वैचित्र्य सृजना गरिएको छ ।

मान्छेका अमानवीय वर्वर एवम् क्रूर व्यवहारबाट मान्छेले भोगेका अनुभवजन्य वस्तुलाई यहाँ 'कस्तो', 'के', 'कति' जस्ता सर्वनामबाट गोपन गरी अनुभव संवेद्य वस्तुको संवरण गरिएको छ । आफन्तलाई घरमा नभेट्दा पर व्यक्तिले गरेको महसुस वा अनुभवजन्य वस्तुलाई 'के' सर्वनाम पदभित्र राखी परानुभव वस्तुको संवरण वक्रता सृजना गरिएको छ । मान्छेका अमानवीय तुच्छ त्याज्य दानवीय व्यवहार तथा स्वार्थन्धता जस्ता वस्तुलाई शब्दद्वारा वर्णन नगरी 'के', 'के क', 'कसले' जस्ता सर्वनामादिबाट गोपन गर्दा वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रता उत्पन्न भएको छ । यस काव्यमा अनुभवजन्य वस्तु र वर्णन अयुक्त वस्तुको संवरण भएको संवृत्ति वक्रताको प्रयोग अपेक्षाकृत रूपमा

बढी भएको पाइन्छ। कालेमा आएको चैतन्य, उसले विदेशमा पाएको कष्ट, बहिनी पुतलीले भोग्नुपरेको पीडा र भयावह हत्याको दृश्य, गजाननको दानवीय व्यवहार, सरिता र मोहनका भोगाइ आदि प्रसङ्गमा संवृत्ति वक्रताको प्रयोग भएको छ। संवृत्ति वक्रताहरूको प्रचुर प्रयोग भएको यो महाकाव्य यस प्रकारको वक्रता प्रयोगका दृष्टिले समृद्ध बनेको छ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, गंगाप्रसाद (२०६८). मुनामदन खण्डकाव्यमा पदवक्रता. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग।

--- (२०७०). तरुण तपसी नव्यकाव्यमा वक्रोक्ति. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रि.वि.।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४४). साहित्य प्रकाश. चतुर्थ संस्क. साभा प्रकाशन।

--- (२०५५). पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त. तेस्रो संस्क. साभा प्रकाशन।

खनाल, श्यामप्रसाद (२०६८). मृत्युञ्जय महाकाव्यको वक्रोक्तिवादी विवेचना. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. ने. सं. वि.।

गुरागाईँ, यज्ञप्रसाद (२०७८). ईश्वरवल्लभका फुटकर कवितामा वक्रोक्ति. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. ने. सं. वि.।

थेगिम, शोभाकान्ति (सन् १९९२). नेपाली समालोचनाको परम्परा : मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण., सौरभ प्रकाशन।

नगेन्द्र (सन् १९८३). भारतीय काव्यशास्त्र की भूमिका. नेसनल पब्लिशिंग हाउस।

प्रश्रित, मोदनाथ (२०४७). मानव. दोस्रो संस्क. लुम्बिनी प्रकाशन।

रिसाल, राममणि (२०४५). काव्य र कवि. तेस्रो संस्क. साभा प्रकाशन।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०६१). पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

